

Дубасенюк О. А. Професійне самовизначення як чинник формування Я-концепції майбутніх фахівців / О. А. Дубасенюк // Я-концепція академіка Неллі Ничкало у вимірі професійного розвитку особистості : зб. наук. пр. / редкол.: І. А. Зязюн (голова), О. М. Отич та ін.; упоряд. : О. М. Отич, О. М. Боровик / НАПН України; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України. – К., 2014. – С.70–77.

Олександра Дубасенюк,
доктор педагогічних наук, професор,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

Професійне самовизначення майбутніх фахівців як чинник формування «Я-концепції»

Академік Неля Григоріївна Ничкало розробила Концепцію розвитку професійної освіти в Україні, що ґрунтується на основних положеннях Я-концепції. Нелля Григорівна – непересічна, талановита особистість в українській педагогіці. Своєю самовідданою, подвижницькою творчою працею вона заклала фундаментальні засади розвитку вітчизняної системи професійної освіти й підносить її авторитет у світі.

На думку Президента Національної академії педагогічних наук України В.Г. Кременя, Н.Г. Ничкало завдяки загостреній чутливості вченого до змін, що на часі, та її унікальній здатності генерувати інноваційні ідеї, вітчизняна педагогіка збагачується новими науковими напрямками й науковими школами. Зокрема, академіком Н.Г. Ничкало запропоновано прогностичні напрями наукових досліджень з андрагогіки, педагогіки праці й педевтології; обґрунтовано методологічні засади становлення і розвитку субдисциплін педагогіки; започатковано розробку проблем стандартизації професійної освіти, відбору й структурування її змісту з урахуванням вимог ринку праці, педагогічних аспектів міграційних процесів, сучасних умов глобалізації та інформатизації суспільства. Результати цих досліджень зумовили відчутні зміни у методології, теорії і практиці професійної освіти, спричинили новий

погляд на ці проблеми у зв'язку зі становленням в Україні освіти дорослих, розвитком неперервної професійної освіти [9].

Важливу роль в її творчості відіграє аналіз професійного аспекту самовизначення особистості майбутнього фахівця у контексті Я-концепції. За визначенням науковців Я-концепція являє динамічну систему уявлень людини про саму себе, що включає усвідомлення своїх фізичних, інтелектуальних природних властивостей; самооцінку; суб'єктивне сприйняття зовнішніх чинників, що впливає на власну особистість. Я-концепція формується під впливом досвіду кожного індивіда. Ця система становить основу вищої саморегуляції людини, на базі якої вона будує свої стосунки з оточуючим її світом. «Я-концепція» – цілісний, хоча й не позбавлений внутрішніх протиріч, образ власного Я, що виступає як установка щодо самого себе і який включає компоненти: когнітивний (образ своїх якостей, здібностей, зовнішності, соціальної значущості); емоційний (самоповага, самоприпинення); оцінно-вольовий (прагнення підвищити самооцінку, завоювати повагу). За своїм змістом «Я-концепція» може бути позитивною, негативною, амбівалентною. Розрізняють також поняття "Я-реальне" та "Я-ідеальне", тобто те, якою людина є насправді і те, якою вона хоче бути. Якщо «Я - реальне» і «Я - ідеальне» не збігаються, у людини виникає невдоволення собою, розчарування, знижується самооцінка. Унаслідок чого вона може шукати нові способи поведінки, які дозволяють більш самоактуалізуватися [5].

Поняття "Я-концепції" виникло у 1950 році в руслі гуманістичної психології (феноменалістичної), представники якої (А. Маслоу, К. Роджерс та інші), на відміну від біхевіористів і фрейдистів, прагнули до розгляду цілісного людського «Я» і його особистісного самовизначення мікросоціуму [7, 11]. К. Хорні розглядає Я як вектор природного розвитку людини і якщо не перешкоджати такому природному розвитку, людина природним чином реалізує власний потенціал. Відтак, ідеальний образ Я є задоволенням потреби у власному Я за допомогою уявлення [13]. За Е. Еріксоном, Я-

концепція є ідентичністю особистості, що виникає на природній основі під впливом чинників певної культури [14]. При цьому ідентичність розуміється як суб'єктивне відчуття безперервної самототожності [1]. М. Кун і Т. Макпартленд розрізняють об'єктивні (соціально-зв'язані) і суб'єктивні компоненти Я-концепції. Дослідження показало, що люди істотно розрізняються за кількістю цих суб'єктивних і об'єктивних компонентів, при цьому об'єктивні компоненти є, зазвичай, більш вираженими.

Відповідно до К. Роджерса Я-концепція є складною структурованою картиною, що існує в свідомості індивіда. Вона включає власне Я, а також його відносини й систему ціннісних орієнтацій, коли людина існує й реалізує себе, головним чином, у своєму суб'єктивному світі, в той час як формування Я-концепції відбувається на основі взаємодії людини із зовнішнім середовищем. При розбіжності між досвідом людини і його Я-концепцією в дію вступають нейтралізуючі механізми психологічного захисту [11]. На думку П. Лекі індивід як цілісна система на рівні його Я-концепції має завдання досягнення гармонії з навколишнім середовищем, розв'язуючи це завдання, індивід може або відмовитися дивитися на речі таким чином, які вони є та вірити людям, або намагатися змінити якимось чином себе або оточуючих [15]. За Р. Бернсом, в Я-концепції виділяються описова й оцінна складові, що дозволяє розглядати Я-концепцію як сукупність психологічних установок, спрямованих на себе. У більшості визначень установки виділяються три основні елементи: 1) переконання (когнітивна складова установки); 2) емоційне ставлення до цього переконання (емоційно-оцінна складова); 3) відповідна реакція, яка, зокрема, може виражатися в поведінці (поведінкова складова). Стосовно Я-концепції ці три елементи установки конкретизуються таким чином: образ Я – уявлення індивіда про себе; самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, яка може характеризуватися різною інтенсивністю, оскільки конкретні риси образу Я можуть викликати більш менш сильні емоції, пов'язані з їх ухваленням або

засудженням; потенційна поведінкова реакція – ті конкретні дії, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою.

Зазначені три елементи установки виявляють три структурні елементи Я-концепції як ядра людської особистості й регулятора її поведінки і діяльності: когнітивний, емоційно-ціннісний (афективний) та поведінковий (регулятивний) [3, с. 152].

Розглянемо докладніше ці три основні складові Я-концепції.

1. Когнітивна складова Я-концепції або Образ Я. Уявлення індивіда про себе, як правило, видаються йому переконливими незалежно від того ґрунтуються вони на об'єктивному знанні або суб'єктивній думці. Предметом сприйняття людини можуть постати: зовнішність, здібності, соціальні відносини й інші особистісні прояви.

Конкретні способи самосприйняття, що ведуть до формування образу Я, можуть бути найрізноманітнішими. Описуючи самого себе людина вдається, зазвичай, до допомоги таких ознак як: “надійна“, “товариська”, “сильна”, “красива” тощо, які, по суті, є абстрактними характеристиками і ніяк не пов'язані з конкретною подією, тим самим людина на словах намагається виразити основні характеристики свого звичного самосприйняття. Ці характеристики (як атрибутивні, ролеві, статусні, психологічні та ін.) складають ієрархію по значущості елементів самоопису, яка може змінюватися залежно від контексту, життєвого досвіду людини або просто під впливом моменту. Такого роду самопояснення – це спосіб охарактеризувати себе, неповторність кожної особистості через поєднання її окремих рис. Тут постає одвічне питання про те, чи може людина пізнати саму себе, наскільки об'єктивна її самооцінка, тому знання людиною себе не може бути ні вичерпним, ані вільним від оцінних характеристик і суперечностей. Цим пояснюється виділення другої складової Я-концепції.

2. Емоційно-оцінна складова Я-концепції або самооцінка. Людина як особистість – самооцінююча істота. Самооцінка має на увазі свідоме ставлення до себе: до своїх якостей і станів, можливостей, фізичних і

духовних сил. Самооцінка – це особистісна думка про власну цінність, яка виражається в установках, властивих індивідові [2, с. 35]. Таким чином, самооцінка відображає ступінь розвитку у людини відчуття самоповаги, відчуття власної цінності і позитивного ставлення до всього того, що входить у сферу її “Я”. Тому низька самооцінка припускає неприйняття себе, самозаперечення, негативне ставлення до своєї особистості. Можна виділити декілька джерел формування самооцінки, які змінюють вагу значущості на різних етапах становлення особистості: оцінка інших людей; круг значущих інших або референтна група; актуальне порівняння з іншими; порівняння реального і ідеального Я; вимірювання результатів своєї діяльності, у тому числі професійної. Самооцінка відіграє важливу роль в організації результативного управління своєю поведінкою, без неї важко або навіть неможливо самовизначитися в житті. Правильна самооцінка надає людині етичне задоволення і підтримує її людську гідність.

3. Поведінково-регулятивна складова Я-концепції полягає в потенційній поведінковій реакції, тобто конкретних діях, які можуть бути викликані образом Я і самооцінкою. Будь-яка установка – це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з певним об'єктом. Особливість Я-концепції полягає в тому, що, як у комплексі установок, об'єктом у цьому випадку є сам носій установки. Завдяки цій самоспрямованості всі емоції й оцінки, пов'язані з образом Я, є усталеними, що здійснює значний вплив на професійну діяльність людини, її поведінку, взаємини з іншими.

Уся складові Я-концепції нерозривно пов'язані між собою. Образ і оцінка свого “Я” спрямовують людину до певної поведінки; тому глобальну Я-концепцію можна розглядати як сукупність установок людини, спрямованих на себе. Проте ці установки можуть мати різні ракурси або модальності. Зазвичай виділяють принаймні три основні модальності самоустановок.

1. Реальне Я – установки, пов'язані з тим, як людина сприймає свої актуальні здібності, ролі, свій актуальний статус, тобто її уявленнями про те, якою вона є в теперішньому часі.

2. Дзеркальне Я – установки, пов'язані з уявленнями людини про те, як її бачать інші. Дзеркальне Я виконує важливу функцію самокорекції домагань людини та її уявлень про себе. Цей механізм зворотного зв'язку допомагає утримувати Я-реальне в адекватних межах і залишатися відкритою новому досвіду через взаємний діалог з іншими і з собою.

3. Ідеальне Я – установки, пов'язані з уявленням людини про те, яким вона бажала б стати. Ідеальне Я формується як деяка сукупність якостей і характеристик, які людина хотіла б бачити у себе, або ролей, які вона бажала б виконувати. Причому ідеальний образ складається з цілого ряду уявлень, що відображають сокровенні сподівання й устремління людини. Ці уявлення бувають відірвані від реальності. Суперечності між реальним й ідеальним Я складає одну з найважливіших умов саморозвитку особистості.

Зі всього кола питань, що стосуються самовизначення, питання професійного самовизначення розроблені в психології найдетальніше (А.К. Осницький; В.Ф. Сафин; Ф.Р. Філіпов). Проаналізуємо зв'язок соціального (соціального вибору) і професійного самовизначення. Так, С.П. Крягжде відзначає, що на початковому етапі професійного самовизначення воно має подвійний характер: здійснюється або вибір конкретної професії, або вибір тільки її рангу, професійної школи – соціальний вибір [6]. С.П. Крягжде відзначає, що якщо конкретне професійне самовизначення ще не сформувалося, то молоді люди користуються узагальненим варіантом, відкладаючи на майбутнє його конкретизацію. Таким чином, на думку автора, соціальне самовизначення є обмеженням себе визначеним колом професій; це є якісно нижчий рівень професійного самовизначення.

Таке розуміння проте не є загальноприйнятим. Так, Ф.Р.Філіппов, що також розуміє соціальну орієнтацію як орієнтацію на певні види праці, підкреслює самостійну значущість цієї орієнтації для формування життєвого

плану. На наш погляд, тут слід говорити не тільки про орієнтацію на характер праці, але про більш широку й особистісно значущу орієнтацію на певне місце або, точніше, рівень у системі соціальних відносин, на певний соціальний статус. Таким чином, формування Я-концепції майбутнього фахівця залежить від деяких вузлових детермінант, пов'язаних з проблемою самовизначення особистості.

Перш за все, Я-концепція як умова і своєрідний психічний фокус самовизначення особистості, її самодетермінації формується за умов колективістського самовизначення в результаті групової взаємодії і виявляється в особливих спеціально змодельованих ситуаціях групового тиску, в умовах своєрідної "перевірки на міцність", в яких цей тиск здійснюється врозріз з прийнятими самій цією групою цінностями [10]. У цьому випадку, на наш погляд, відбувається моделювання надситуативності, виходу особистості за межі детермінованої зовнішнім середовищем ситуації і входження в стан невизначеності (дипластії), в якій особистість може здійснювати недетермінований зовні вільний акт поведінки. Така самодетермінація формується усередині координат системи суспільних відносин (К.А. Абульханова-Славська) [1], в контексті професійного самовизначення особистості (Л.І.Божовіч), що, на наш погляд, реалізує контекстну парадигму професійної підготовки фахівця [4].

Суттєво, що первинна залежність Я-концепції від зовнішніх впливів не викликає сумніву, але надалі вона відіграє самостійну роль у житті кожної людини. З моменту свого зародження Я-концепція стає активним самодетермінантним початком людини. Самодетермінізм Я людини, її Я-концепції постає суттєвим моментом актуалізації Я-концепції, оскільки людина, що не виявляє здатність до самодетермінізму, постає біологічним роботом.

Відзначимо, що проблема самовизначення, самодетермінації виступає у С.Л. Рубінштейна як проблема залежності (або, точніше, незалежності) від зовнішніх умов; на рівні людини – як проблема свободи, у людини як істоти

свідомої ті "внутрішні умови", через які переломлюються зовнішні дії (тобто самовизначення) суть його свідомо визначене відношення до того, що оточує; "людина є особистість унаслідок того, що вона свідомо визначає своє відношення до оточуючого" [12, с. 246].

Підкреслимо, що самодетермінація як основа її Я-концепції реалізується в процесі соціалізації особистості фахівця, її соціального дозрівання в системі формування життєвих цілей, цінностей, сенсу життя (В.Ф. Сафін, Г.П. Ніков, В. Франкл) і постає як психологічна готовність до самовизначення (І.В. Дубровіна). Останнє визначається сформованістю психологічних структур особистості, розвиток її потреб як індивідуального, так і соціального характеру, що виявляє категорію "психосоціальної ідентичності" (Е. Еріксон), яка здійснюється в результаті низки криз ідентичності і виявляє механізми усвідомлення власної цінності, компетентності у життєдіяльності, реалізації себе у різних соціальних ролях [14]. Самовизначення як головний момент формування Я-концепції реалізується в системі діалектичного процесу ідентифікації і персоніфікації, уподібнення і відособлення [8] (А.В. Мудрік), в якому велике значення має акт самооцінки особистості, дія афективних (Л.І. Божовіч) і когнітивних механізмів віддзеркалення дійсності, що виявляють наявність в особистості майбутнього фахівця когнітивної картини світу, устремління у майбутнє, бачення перспектив свого розвитку та професійної реалізації [4].

Відтак, Я-концепція формується завдяки соціалізаційним механізмам на рівні як спонтанно-стихійних, так і керованих процесі. Формування Я-концепції передбачає становлення особистості фахівця, його Я як ідентичної тільки собі самодетермінованої сутності, здатної здійснювати вільні, автономні вчинки через контрольовану поведінку. Цей процес протікає через формування самоідентичності людини завдяки як процесу зіставлення (адаптації, інтеграції) себе із соціальними сферами свого існування. Позитивна Я-концепція передбачає не тільки здатність до адекватного у самооцінному відношенні самоусвідомлення, але й спроможність до

сенсотвірної активності через кристалізацію життєвих цілей, досягнення яких потребує постійного самовдосконалення.

Отже, враховуючи попередній аналіз проблеми Я-концепції у площині трьох теоретичних структурних елементів – когнітивного, емоційно-ціннісного (афективного) та поведінкового (регулятивного), можна сформулювати такі напрями формування Я-концепції.

1. Формування відповідної ідентифікація, яке передбачає: а) розвиток сфери чуттів, репрезентативних систем майбутніх фахівців, а також спроможності до рефлексії чуттів та їх модульностей; б) розвиток емоційно-афективної сфери та формування спроможності до рефлексії емоційних станів завдяки відповідним тренінгам; в) розвиток соціально-рольової активності, емпатійних здібностей, формування здатності до гнучкої соціально-рольової ідентифікації через відповідні активні тренінги соціально-рольової спрямованості; г) розвиток ціннісно-світоглядної, культурологічної ідентифікації, розширення знань культурологічного спрямування; д) розвиток когнітивно-рефлексивної ідентифікації через розвиток здатності рефлексивно відстежувати свої дії та процеси мислетворчості шляхом ведення щоденника, соціально-рольових тренінгів.

2. Формування самоконтролю, саморегулятивних умінь та навичок, здатності до самодетермінації своєї поведінки, формування внутрішньої мотивації, що передбачає: а) розвиток здатності майбутнього фахівця до контролю своїх психоемоційних станів через відповідні тренінги соціально-рольової поведінки; б) розвиток у студента здатності до контролю та керування своєю поведінковою сферою та діяльністю; в) формування морально-психологічних якостей майбутнього фахівця.

3. Актуалізація механізмів самовдосконалення, що досягається через: а) розвиток самоконтролю, інтернального локусу контролю, відповідної мотивації до самовдосконалення через розвиток творчих якостей фахівця; б) утвердженню здорового способу життя; в) розширення сфери загальних

знань про світ; г) покращення навчальної успішності; д) розвиток діалектичного, творчого мислення.

Основні положення «Я концепції» реалізовано академіком Н.Г.Ничкало у її потужній науковій школі, у роботі численних учнів, послідовників, педагогів-практиків, у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів вищого ґатунку. Сама Неля Григоріївна – невтомна трудівниця, знаний в Україні та за рубезем учений – знаходиться у постійному творчому пошуку та саморозвитку, надихаючи на творчу працю педагогічну спільноту усіх регіонів України.

Таким чином, зазначені напрями формування Я-концепції у руслі *Концепції розвитку професійної освіти в Україні*, що розроблялася під керівництвом академіка Н.Г.Ничкало, постають у певній єдності та цілісності, відповідно до акмесинергетичного підходу, взаємно потенціюють і підсилюють один одного.

Література:

1. Абульханова-Славская К.А. Представления личности об отношении к ней значимых других / К.А.Абульханова-Славская, Е.В. Гордиенко // Психологический журнал, 2001. – Т. 22. – № 5. – С. 38–47.
2. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание / Пер. с англ. / Р. Бернс– М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
3. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. / І. Д. Бех– К., 1998. – 204 с.
4. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И.Божович // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 23-24.
5. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У.Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – С. 373
6. Крягжде С.П. Психология формирования профессиональных интересов / С. Крягжде– Вильнюс, 1981. – 367 с.
7. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / А.Маслоу – СПб.: Евразия, 1997. – 430 с.

8. Мудрик А.В. В поисках своего “Я” / А.В. Мудрик // Семья и школа. – 1998. – № 10. – С. 34-45.
9. Нелля Григорівна Ничкало – академік НАПН України: біобібліогр. покажч. / НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського; упоряд. : Штома Л.Н., бібліограф. ред. Пономаренко Л.О.; наук. ред. Рогова П.І. – 2-ге вид., доповн. – К., 2011. – 171 с. – (Академіки НАПН України; вип. 15).
10. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А. Петровский. – Ростов-на-Дону: Изд-во “Феникс”, 1996. – 512 с.
11. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисловие Исениной Е.И. / К.Р.Роджерс. – М.: Прогресс, 1998. – 480 с.
12. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 427 с.
13. Хорни К. Наши внутренние конфликты: конструктивная теория невроза / К. Хорни. – СПб.: Лань, 1997. – 320 с.
14. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. – СПб: Ленато АСТ, фонд “Университетская книга”, 1996. – 560 с.
15. Lecky P. Self Consistency / P. Lecky. – N. Y.: Island Press, 1975. – P. 138-148.

Олександра Дубасенюк

Професійне самовизначення майбутніх фахівців як чинник формування «Я-концепції»

У статті йдеться про особливості професійного самовизначення майбутніх фахівців як чинника формування «Я-концепції» у світлі Концепції розвитку професійної освіти в Україні, що розроблялася під керівництвом академіка Н.Г. Ничкало. Проаналізовано провідні компоненти «Я-концепції»: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Ключові слова: Я-концепція, професійна освіта, самовдосконалення, професійне самовизначення, майбутній фахівець

Alexander Dubasenyuk

Professional self-determination of future professionals as a factor of formation of " self-concept"

The article discusses the peculiarities of professional self-identification of the prospective professionals being the factor of forming the "self-concept" in the light of the Concept of vocational education in Ukraine having been developed under the guidance of Academician N.G. Nychkalo. The key components of the "self-concept" (cognitive, emotional and value, behavioral) are analyzed.

Keywords: self-concept, vocational training, self-improvement, professional self-development, the prospective specialist